

Aristotle, Plato, and Socrates: A Faircloughian Reading of Nizami Ganjavi's *Iqbal-Nameh*

Zahra Amini Shalamzari^{1*}
Mohammadreza Nasr Esfahani²
Seyedeh Maryam Rozatian³

Abstract

A quintessential element in Nizami's oeuvre is the correspondence between the characters' articulation and discursive features. In other words, one can explore different layers of their subjectivity in light of their articulation. In this respect, this study investigates Nizami's *Iqbal-Nameh*. When Alexander instructs his three advisors, Aristotle, Plato, and Socrates, to compile "Kherad-Nameh," their individual formulation echoes their position and personality. This study aims to investigate the three advisors' divergence of discourse in light of Fairclough's 3D model. He analyses the discourse in three levels: description, interpretation, and explanation. The description level is a textual analysis, the interpretation level is a contextual and intertextual analysis, and the explanation level is a socio-cultural analysis. This study concludes that in formulating "Kherad-Nameh," Plato's discourse is informed by his position beneath the king, Aristotle's assertive discourse is informed by equating his position with the king, and Socrates' authoritative/degrading discourse is informed by positioning himself above the king.

Keywords: Kherad-Nameh, Critical Discourse Analysis, Socrates, Plato, Aristotle

*1. Ph. D. in Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

(Corresponding Author: za.heorotat@yahoo.com)*

2. Associate Professor in Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
(m.nasr@lrt.ui.ac.ir)

3. Associate Professor in Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
(rozatian@yahoo.com)

Extended Abstract

1. Introduction

Influenced by ancient Greek philosophers, Nizami's *IskandarNameh* highlights Plato, Socrates, and Aristotle as three advisors. Though historically inaccurate, their importance becomes vivid in light of a change in Alexander's status in contrast with *SharafNameh* and other *IskandarNamehs*. A quintessential element in Nizami's oeuvre is the correspondence between the characters' articulation and discursive features. In other words, one can explore different layers of the advisors' discourse in light of their articulation.

2. Methodology

This descriptive-analytical study employs Fairclough's critical discourse analysis.

3. Theoretical Framework

Fairclough analyses the discourse in three levels: description, interpretation, and explanation. The description level is a textual analysis, the interpretation level is a contextual and intertextual analysis, and the explanation level is a socio-cultural analysis.

4. Discussion and Analysis

Description: The philosophers' perspectival divergence is evident in their positive or negative articulation. There is no praise in Aristotle's discourse. Plato, on the other hand, frequently praises the world and the king. Socrates describes the grotesque side of the world. Aristotle employs contradictions to address obligations, Plato does so to describe generalities, and Socrates encounters two contradicting phenomena to highlight his mindset. Plato is the only advisor who incorporates euphemism. While Plato and Aristotle's rhetoric is formal, Socrates addresses the king informally. Their value system is influenced by their ideological orientation toward the king.

Interpretation: by distancing himself from the court, Socrates becomes more authoritative in formulating "KheradNameh." Their functional language is in writing, and they do not engage the king in a dialogue. Nizami's account of Alexander is affected by the ancient Greek culture. Although Alexander is depicted unfavourably, Nizami defamiliarises his image and gives him a positive one. The incorporation of "which," to extend an explanation, allegory, and explicit denial are points of departure in Aristotle, Plato, and Socrates.

Explanation: As a subject of authority, Plato's account of KheradNameh is formed by power relations. Socrates, on the other hand, aims to dismantle these relations. Regarding individual and social orientations, Aristotle tilts toward the social, Plato toward the individual, and Socrates highlights both. In this respect, what Aristotle and Plato failed to realise was the importance of individual change in social issues.

5. Conclusion

Nizami's unique rhetoric and characterisation create discursive differentiations. The point of departure in the discourse of the three advisors is in their teachings. For Aristotle and Plato, Alexander is the king/prophet, and they formulate their ideologies accordingly. For Socrates, on the other hand, Alexander is only a king. The incorporation of advisors is a powerful/genius tool to re-present Alexander as a benevolent king. While Ferdowsi's account is historically accurate, Plato's account of KheradNameh is affected by power relations; Socrates, on the other hand, aims to dismantle these relations. Regarding individual and social orientations, Aristotle tilts toward the social, Plato toward the individual, and Socrates highlights both.

Bibliography

- Arberry, A. J. 1336 [1957]. *Mir'ath-e Iran*. Ahmad, B. et al (trans.). Tehran: Ketab. [In Persian]. (*The Legacy of Persia*)
- Fairclough, N. 1379 [2000]. *Tahlil Gofteman-e Enteqadi*. Fatemeh, Sh. et al (trans.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]. (*Critical Discourse Analysis*)
- Ferdowsi, A. 1375 [1996]. *Shahnameh*. New York: Farda. [In Persian].
- Kraus, P. et al. 1391 [2012]. *Farhang-e Irani va Andisheh-e Jounani*. Seyed Mahdi, H (trans.). Tehran: Elm. [In Persian]. (*Iranian Culture and Greek Thought*)
- Mohammadi, M. 1374 [1995]. *Farhang-e Irani-e Pish az Islam*. Tehran: Toos. [In Persian].
- Nizami, E. Y. 1394 [2015]. *Iqbal-Nameh*. Hassan Vahid, D (ed.). Tehran: Qatreh. [In Persian].
- Plutarch. 1380 [2001]. *Iranian va Jounanian*. Ahmad, K (trans.). Tehran: Jami. [In Persian]. (*Plutarch*)
- Radfar, A. 1387 [2008]. "Pazooresh-I Tatbiqi dar Vojooh-e Moshtarak-e Farhang va Adabiyat-e Farsi va Jounani." *Adabiyat Tatbiqi*. No. 5. [In Persian].

- Safa, Z. 1370 [1991]. "Molahezat-I darbarez-e Da'stan-e Eskandar-e Maqdooni vs EskandarNameh-ha-e Ferdowsi." *Iran Shenasi Journal*. Year 3. No. 11. [In Persian].
- Soleyman Heshmat, R. 1390 [2011]. "Barrasi-e Tatbiqi Mian-e Hekmat-e Iran-e Ba'stan va Falsafeh-e Jounan." *Ta'rikh-e Falsafeh Journal*. Year 2. No. 4. [In Persian].

How to cite:

Amini Shalamzari, Z., Nasr Esfahani, M., & Rozatian, S.M. 2024. "A Aristotle, Plato, and Socrates: A Faircloughian Reading of Nizami Ganjavi's *Iqbal-Nameh*", *Naqd va Nazaryeh Adabi*, 16(2): 27-53. DOI:10.22124/naqd.2024.25521.2506

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

مقایسه گفتمان ارسطو، افلاطون و سقراط در *اقبالنامه* بر اساس رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف

سیده مریم روضاتیان^۱

محمد رضا نصر اصفهانی^۲

زهرا امینی شلمزاری^{۳*}

چکیده

یکی از نکات برجسته در آثار نظامی آن است که شخصیت‌های هر منظومه بر اساس ویژگی‌های فردی خاص خود سخن می‌گویند؛ به گونه‌ای که می‌توان از شیوه سخن گفتن آنها به ابعاد شخصیتشان پی برد. این مقاله *اقبالنامه* را از این منظر تحلیل کرده است. زمانی که اسکندر از سه حکیم خود ارسطو، افلاطون و سقراط درخواست تنظیم خردنامه می‌کند، هر یک متناسب با موقعیت و جایگاه و ویژگی فردی خود خردنامه‌ای برای پادشاه ترتیب می‌دهند. در این پژوهش کوشش شده است تفاوت‌های گفتمان این سه حکیم بر اساس مدل سه‌بعدی فرکلاف تحلیل شود. نظریه فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین بررسی می‌شود. سطح توصیف تحلیل یک متن در قالب لغات، نحو، نظام آوایی یا سطوح بالاتر از یک جمله است. در سطح تفسیر محتویات متن بر اساس ذهنیت مفسر یا دانش زمینه‌ای ارزیابی می‌شود و به دو بافت بینامتنیت و موقعیت تقسیم می‌شود. تبیین گفتمان را به‌عنوان یک فرایند اجتماعی بررسی می‌کند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که منطوق گفت‌وگو و تنظیم خردنامه افلاطون با ظرافت و براساس ارزیابی جایگاه و موقعیت پایین خود نسبت به پادشاه تنظیم شده است. در حالی که گفتمان ارسطو و سپس سقراط در سطح تحکم و فرمان دادن است. شیوه سخن گفتن ارسطو به گونه‌ای است که خود را هم‌پایه پادشاه می‌بیند و سقراط نیز مقام و جایگاه خود را در مواردی فراتر از پادشاه می‌شمارد؛ به گونه‌ای که از دستور دادن به پادشاه و یا استفاده از الفاظ تحقیرکننده ابایی ندارد.

واژگان کلیدی: خردنامه، تحلیل انتقادی گفتمان، سقراط، افلاطون، ارسطو

* za.heorotat@yahoo.com

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه اصفهان. اصفهان. ایران. (نویسنده مسئول)

m.nasr@lrt.ui.ac.ir

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان. اصفهان. ایران

rozatian@yahoo.com

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان. اصفهان. ایران.

۱- مقدمه

اسکندرنامه نظامی از جمله آثاری است که ردپای حکمت و فلسفه یونان باستان در آن نمود دارد و به همین سبب نقش سه حکیم بزرگ سقراط، افلاطون و ارسطو نیز در این کتاب برجسته می‌شود. مطابق آثار تاریخی ارسطو معلم اسکندر بود. اسکندر دانش‌های سیاسی اجتماعی و دانش‌هایی را که از نظر دیگر فیلسوفان ژرف و دشوار بود، از معلم خود فرا گرفته است (نک. پلوتارخ، ۱۳۸۰: ۲۶۶). اما با توجه به تغییر چهره اسکندر در منظومه *اقبالنامه* نسبت به *سرفنامه* و دیگر اسکندرنامه‌های موجود حضور سه حکیم خردمند در دربار پادشاه برجسته می‌شود؛ هرچند در واقعیت از نظر زمانی با هم همخوانی ندارند. همزمان بودن این سه حکیم برای نشان دادن خرد والای اسکندر است تا با گردهم‌آیی برجسته‌ترین حکما در دربار خود در مواقع نیاز از راهنمایی‌های آنها بهره‌بردارد. نظامی با همزمانی این سه فیلسوف آنچه را از اخلاق و مباحث اخلاقی در نظر دارد، از زبان آنها برای مخاطبان خود تفهیم می‌کند. «تأثیر فلسفه یونان بر ایران به روایتی به بعد از ترجمه برخی آثار منطقی ارسطو به سریانی در دوره انوشیروان برمی‌گردد. پولوس فارسی آغازگر این جریان بوده و سوروس سبخت یعقوبی ترجمه و شرح آن را به پهلوی نوشته است» (سلیمان‌حشمت، ۱۳۹۰: ۱۲). «در این دوره از تاریخ ایران آثار فکری یونانی به شرق منتقل شد. همچنین سعی شد بار اندیشه و نتیجه مطالعات علما و دانشمندان یونانی به زبان فارسی ترجمه و از این راه به سرمایه علمی این زبان افزوده شود» (محمدی، ۱۳۷۴: ۲۰۷). در این میان نظامی نیز از حکمت یونان بی‌بهره نمانده است و با تغییر چهره اسکندر او را تا حد یک پیام‌آور برجسته می‌کند. لزوم توجه به اسکندر و ادبیات یونان راه را برای ورود اندیشه‌های فیلسوفان بزرگ یونانی چون سقراط، افلاطون و ارسطو می‌گشاید؛ با این تفاوت که شاعر با آزادی‌هایی که در پروراندن شخصیت اسکندر در آثارش داشته است، چهره این سه فیلسوف را متناسب با خواسته‌های خود تغییر داده است. یکی از ویژگی‌های خاص نظامی در اشعارش آن است که شخصیت‌های منظومه‌هایش هر یک متناسب با زبان خاص خود سخن می‌گویند. استفاده از این زبان خاص به آنها شخصیت متفاوتی می‌بخشد. در *اقبالنامه* زمانی که اسکندر از سه فیلسوف خود می‌خواهد هر یک خردنامه‌ای را تنظیم کنند، تفاوت شیوه سخن گفتن آنها در خردنامه سبب آشکار شدن چهره متفاوت آنها می‌شود.

۱-۱- پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی که در زمینه تحلیل گفتمان در متون ادبی انجام شده فراوان است؛ اما در هیچ‌یک از پژوهش‌ها به مقایسه و تحلیل گفتمان سقراط، افلاطون و ارسطو در تنظیم خردنامه اسکندر پرداخته نشده است. به‌طور خلاصه از میان پژوهش‌هایی که در آثار نظامی صورت گرفته و بیشتر در زمینه تحلیل انتقادی گفتمان است، می‌توان به این موارد اشاره کرد: ایرانی و دیگران (۱۳۹۸) در «تحلیل واژگان مرتبط با اجتماعیات در خمسه نظامی با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف» به‌گونه توصیفی تحلیلی و با استخراج و بررسی واژگان پربسامد در خمسه نظامی به ارتباط معنی‌دار میان حضور این واژه‌ها در شعر و حوادث واقع در زندگی شاعر پی برده و به این نتیجه رسیده‌اند که زبان نظامی یک کردار اجتماعی است و ابزاری برای مبارزه در رفع نابرابری‌های قدرت است.

افضلی (۱۳۹۲) در «آموزه‌های اخلاقی تعلیمی خردنامه‌های فیلسوفان یونان در اقبالنامه نظامی» به تحلیل دیدگاه تربیتی سه فیلسوف نامدار یونان (سقراط، افلاطون و ارسطو) می‌پردازد و بن‌مایه‌های تربیتی آموزه‌های آنها را مورد ارزیابی و نقد قرار می‌دهد. ایران‌زاده و منیعی (۱۴۰۱) در «بازخوانی مؤلفه‌های گفتمان مدحی نظامی گنجوی در دیباجة اقبالنامه بر بنیاد نظریه فرکلاف» به این پرسش پاسخ می‌دهد که نظامی در مدح پادشاهان با گفتمان مسلط چه مواجهه‌ای داشته است و به این نتیجه رسیده که با وجود چندین گفتمان، گفتمان اشعری صوفیانه گفتمان اصلی است که شاعر در جهت مشروعیت‌بخشی به ممدوح به‌خوبی توانسته است از ظرفیت‌های واژگانی و دستور زبانی، حسن تعبیر و غیره برآید.

۲-۱- مبانی نظری

براساس تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف نقش اجتماعی اشخاص در شیوه سخن گفتن آنها تأثیر دارد. گفتمان‌ها به‌طور کل تنها بازتاب‌دهنده موجودات و روابط اجتماعی آنها نیستند؛ بلکه آنها روابط اجتماعی را می‌سازند و این تأثیرات اجتماعی گفتمان در تحلیل گفتمان برجسته می‌شود (Fairclough, 1992: 3-4). فرکلاف دیدگاهی رابطه‌ای از تحلیل متون در نظر می‌گیرد که در آن روابط «درونی» (معنی، دستور، واژگان) متون با روابط «بیرونی» آنها (عناصر و رویدادهای اجتماعی، کنش‌ها و ساختارهای اجتماعی) از طریق تحلیل بیناگفتمانی از ژانرها، گفتمان‌ها و

سبک‌هایی که با هم هستند، مرتبط است (Fairclough, 2003: 38). مدل سه‌بعدی ارائه‌شده توسط فرکلاف شامل سه بخش اصلی توصیف، تفسیر و تبیین است. در سطح توصیف ویژگی‌های رسمی متون بررسی می‌شود و این بررسی در سطح واژگان، دستور و ساخت‌های معنایی بالاتر از جمله است. واژگان و دستور به سه بخش جزئی‌تر شامل ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی تقسیم می‌شوند. در بخش ارزش‌های تجربی تولیدکننده یک متن تجربه خود را از جهان طبیعی و اجتماعی بیان می‌کند. ارزش‌های رابطه‌ای با رابطه‌های اجتماعی متون گفتمان ارتباط دارد (Fairclough, 1989: 112). در سطح بیانی اقتدار گوینده یا نویسنده بررسی می‌گردد. زمانی که اقتدار یکی از مشارکین در رابطه با دیگران بررسی می‌شود، وجهیت رابطه‌ای است و زمانی که اقتدار گوینده یا نویسنده در رابطه با احتمال صدق یا بازنمایی واقعیت بررسی می‌شود، وجهیت بیانی است (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹۳). در سطح واژگان ارزش‌های تجربی تقسیم‌بندی جزئی‌تری چون عبارت‌بندی دگرسان، افراطی و روابط معنایی دارد. ارزش‌های رابطه‌ای نیز به حسن تعبیر و استفاده از زبان رسمی و غیررسمی تقسیم می‌شود. سطح دستور نیز شامل مواردی چون نسبت دادن فاعل به فعل دیگر، فرایند اسمی، کاربرد جملات مثبت و منفی است. تفسیر با رابطه بین متن و تعامل مرتبط است و متن را به‌عنوان محصول فرایند تولید و یک منبع در روند تفسیر در نظر می‌گیرد (Fairclough, 1989: 26). سطح تفسیر به دو قسمت بافت موقعیت و بافت بینامتنی تقسیم می‌شود و تبیین نیز عبارت است از توصیف گفتمان به‌عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۴۵).

۲- بحث اصلی

توصیف: در سطح توصیف ویژگی‌های رسمی متن یعنی واژگان، دستور و ساخت‌های فراتر از متن تحلیل می‌شود (Fairclough, 1989: 26).

۲-۱-۱- واژگان

۲-۱-۱-۱- ارزش‌های تجربی

۲-۱-۱-۱-۱- عبارت‌بندی دگرسان

"rewording" اصطلاحی است که فرکلاف برای تغییر زبان گزارش یا روایت یا وصف در موقعیت تازه برمی‌گزیند. پیشوند "re" در زبان انگلیسی معنی دوباره می‌دهد و به معنای آن

است که مقصود و معنای خود را با واژه‌های دیگر بیان کنیم؛ به گونه‌ای که تنها واژگان تغییر کنند و مقصود همچنان ثابت باشد (Oxford American: reword). در خردنامه‌ای که ارسطو تنظیم می‌کند، با پادشاه به شیوهٔ رودررو سخن می‌گوید. آنچه برایش اهمیت دارد بیان نصایح و پند و اندرز است؛ به همین سبب پادشاه را با کلمات مثبت ستایش نمی‌کند و خوشایند او را در نظر ندارد. در این میان گاه اشخاصی را که در مورد آنها سخن می‌گوید با الفاظ زشت نکوهش می‌کند. برای مثال انسان بدگوهر را گرگ خطاب می‌کند:

مکن کار بدگوهران را بلند / که پروردن گرگت آرد گزند
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۳)

افلاطون شیوهٔ ملایم‌تری را برگزیده است و دو مسئلهٔ مهم را مورد توجه قرار می‌دهد: جهان را با واژه‌های منفی نکوهش می‌کند. واژگانی که در وصف جهان به کار می‌برد عبارت‌اند از: اژدها، خواب زیرک‌فریب، آتش هفت‌جوش و غیره. او با به کار بردن چنین واژگانی قصد دارد دیدگاه پادشاه را نسبت به دنیا تغییر دهد:

چه بودی کزین خواب زیرک‌فریب / شکیبا شدی دیدهٔ ناشکیبا؟
چه باید در این آتش هفت‌جوش / به صید کبابی شدن سخت‌کوش؟
(همان: ۱۵۴-۱۵۵)

مسئلهٔ مهم دیگر توجه افلاطون به شخص اسکندر است و او را با واژگان مثبت خطاب می‌کند. او برعکس ارسطو از شیوهٔ خطاب رودررو و ذکر نکردن نام پادشاه خودداری می‌کند و اسکندر را شاه جهان می‌خواند؛ پادشاهی که گوهر والا دارد و از همه چیز و همه کس بی‌نیاز است:

که شاه جهان از جهان برتر است / جهان کان گوهر شد او گوهر است
نشد خاطر شاه محتاج کس / خدا و خرد یاور شاه و بس
(همان: ۱۵۱-۱۵۷)

سقراط شیوه‌ای بین ارسطو و افلاطون دارد. از یک طرف دنیا را نکوهش می‌کند و از سوی دیگر نه پادشاه را نکوهش می‌کند نه برتر می‌شمارد. آنچه برای او مهم است ترسیم چهرهٔ زشت دنیاست و در این میان لزومی نمی‌بیند که پادشاه را بی‌نیاز و میرا بداند و یا گوهر والای او را ستایش کند. الفاظی که برای دنیا استفاده می‌کند چاه تمثال‌پوش، سبز خنگ چموش و اژدهایی با ظاهر عروس است. دنیایی که عاقبت دل‌بستن انسان به آن نتیجه‌ای جز نابودی ندارد.

که شاهها در این چاه تمثال پوش
منه دل بر این سبزخنگ چموش
مشو جز به فرمان فرهنگ و هوش
که هست ازدهایی به رخ چون عروس
(همان: ۱۵۸ و ۱۶۳)

۲-۱-۱-۲- عبارت‌بندی افراطی^۱

«عبارت است از کاربرد نامعمول شمار زیادی از کلمات تقریباً هم‌معنا در عبارت‌بندی. این پدیده نشان‌دهنده شیفتگی به جنبه‌ای از واقعیت است» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۶). شیوه سخن ارسطو به گونه‌ای است که پس از هر مبحث مهم، در بیت دیگر با توضیح به آشکارسازی و تکرار بیشتر می‌پردازد. در تفاوت انسان‌های بدگوهر و اصیل به شیوه اندرز و نصیحت و با نهی از پادشاه می‌خواهد که از بدگوهران دوری کند، زیرا حضور آنها سبب می‌شود که ذات نیکوی انسان‌ها نابود شود:

مکن کار بدگوهران را بلند
میامیز در هیچ بدگوهری
که پروردن گرگت آرد گزند
مده کیمیایی به خاکستری
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۳ و ۱۴۴)

پس از آن نکته مورد توجه دیگر دولت و اقبال است. ارسطو از پادشاه می‌خواهد که از ناز دولت نرنجد؛ زیرا اگر روزی صاحب‌اقبال شود، این دولت است که ناز او را می‌کشد:

اگر نازی از دولت آید پدید
به نازی که دولت نماید مرنج
سر از ناز دولت نباید کشید
که در ناز دولت بود کان گنج
(همان: ۱۴۹)

واژه‌هایی که بیشتر برای افلاطون اهمیت دارند، جهان و شاه است. او با یادآوری و تکرار فریبندگی جهان به پادشاه خطاب می‌کند که دست از آن بردارد. از نظر او یکی از گام‌های موفقیت پادشاه آن است که فریب جهان را نخورد تا به این شیوه ره و رسم پادشاهی خویش را به خوبی پیش گیرد.

جهانگیر چون سر برآرد به میغ
جهان را که بینی چنین سرخ و زرد
به تدبیر گیرد جهان را چو تیغ
بساطی فریبنده شد در نورد
(همان: ۱۵۲-۱۵۳)

تکرار واژه شاه نیز نشان‌دهنده اهمیت است که برای اسکندر قائل است و با تکرار این واژه سعی در برجسته کردن مقام پادشاه دارد. افلاطون با کاربرد واژه شاه به جای ضمیر تو

1 . Overwording

که مورد استفاده ارسطو و سقراط است، درحقیقت مرزی میان خود و پادشاه قرار می‌دهد و برتری پادشاه را تکرار می‌کند:

دو آفت بود شاه را هم نفس
که درویش را نیست آن دسترس
از این هردو شه را نباید بهی
که آن پر کند طبع و این تن تهی
(همان: ۱۵۲)

۲-۱-۱-۳-روابط معنایی

الف- تضاد معنایی^۱

«همان ناسازگاری معنایی است» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۸). ارسطو از تضاد معنایی برای بیان تفاوت باید و نباید بهره می‌گیرد و اموری را که انجام‌دادن آنها لازم است، درمقابل کارهای ممنوع قرار می‌دهد تا پادشاه با مقایسه آنها راه درست را انتخاب کند. او در مشخص کردن شیوه رفتار از تضاد بهره می‌گیرد و رفتار مطلوب را در برابر رفتار نامطلوب قرار می‌دهد. گاه نیز با ذکر تضاد قصد دارد حد میانه را مشخص کند و به پادشاه تفهیم کند که همواره باید میانه‌روی را برگزیند:

به جای تو گر بد کند ناکسی
تو نیز از کنی نیکویی با کسی
هم این را هم آن را فراموش کن
زبان از بد و نیک خاموش کن
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۵۰)

نه سیری چنان ده که گردند مست
نه بگذارشان از خورش تنگدست
(همان: ۱۴۷)

استفاده از تضاد در سخن افلاطون کم است و بیشتر برای بیان کلیت سخن از آن بهره می‌گیرد. این شیوه کاربرد تضاد ناگفته‌های بسیاری را در خود نهفته دارد و گوینده بدون توجه به جزئیات تنها با قرار دادن دو کلمه متضاد در کنار هم هرآنچه را که مدنظرش است بازگو می‌کند:

نمودار اگر نیک اگر بد کند
به اندازه گوهر خود کند
(همان: ۱۵۲)

مگر دیدی احوال نادیده را
پس ندیده و ناپسندیده را
(همان: ۱۵۴)

استفاده از تضاد در سخن سقراط به شیوه‌ای است که با تقابل دو امر متضاد آنچه را مدنظرش است برتری می‌بخشد. بدین ترتیب مخاطبان نیز به مقایسه می‌پردازند و تفاوت امور متضاد را درک می‌کنند و آنچه را موردپسند گوینده است برمی‌گزینند:

ز کم‌خوارگی کم شود رنج مرد نه بسیار ماند آنکه بسیار خورد
سخن گفتن نرم فرزادگی است درشتی نمودن ز دیوانگی است
(همان: ۱۶۰ و ۱۶۱)

ب- هم‌معنایی^۱

«موردی است که در آن کلمات دارای معنای یکسان هستند. یافتن روابط هم‌معنایی مطلق دشوار است؛ از این رو در عالم واقع در پی روابط هم‌معنایی تقریبی بین کلمات هستیم. یک آزمایش ابتدایی برای هم‌معنایی این است که آیا کلمات را می‌توان تنها با تأثیر اندک بر معنا به جای یکدیگر به کار برد» (فرکلاف، ۱۳۷۹، ۱۱۷). تفاوت هم‌معنایی و عبارت‌بندی دگرسان نیز در این نکته است. در هم‌معنایی واژگان را می‌توان به جای یکدیگر به کار برد؛ به گونه‌ای که تفاوت معنایی ایجاد نمی‌شود. در حالی که در عبارت‌بندی دگرسان متناسب با ایدئولوژی واژگان کاربردی با تفاوت معنایی به جای یکدیگر به کار می‌روند. در میان سه فیلسوف تنها ارسطو از عبارات هم‌معنا بهره می‌گیرد. شیوه سخن او تفهیم با استفاده از تمثیل است. کاربرد مثل و زبان تصویری ارسطو سبب می‌شود تا مطالب به‌خوبی برای پادشاه تبیین شود. به عبارت دیگر با استفاده از تمثیل و کنایه آنچه را مدنظرش است با شیوه‌های بیانی متفاوت تکرار می‌کند و در نتیجه اقناع مخاطب ساده‌تر می‌شود:

ز باد آن درختی نیابد گزند که از خاک سر برنیارد بلند
دو شاخه‌گشایان نخجیر گاه به فحلان نخجیر یابند راه
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۲)

ستیزنده را چون بود سخت کار به نرمی طلب کن به سختی بدار
سر خصم چون گردد از فتنه پر به چربی بیاور به تیزی ببر
(همان: ۱۴۵)

۲-۱-۲- ارزش‌های رابطه‌ای

ارزش رابطه‌ای با روابط اجتماعی که در متون مطرح می‌شود سروکار دارد (Fairclough, 1989: 112). انتخاب کلمات متن به روابط اجتماعی بین مشارکین بستگی دارد. کلمات هم‌زمان با

1. synonymy

ارزش‌های رابطه‌ای می‌توانند واجد ارزش‌های دیگر نیز باشند (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۸). ارزش رابطه‌ای به دو دسته حسن تعبیر و استفاده از زبان رسمی و غیررسمی تقسیم می‌شود.

۲-۱-۲-۱- حسن تعبیر

حسن تعبیر در مواردی به کار می‌رود که گویندگان و رابطان گفتمان برای اجتناب از کلمات منفی کلمه‌ای متعارف‌تر یا آشنا‌تر استفاده می‌کنند (نک. همان: ۱۷۹). از میان سه فیلسوف تنها افلاطون به استفاد از واژه‌هایی که حسن تعبیر دارند رغبت دارد. در خطاب مستقیم با پادشاه از واژه‌های مثبت بهره می‌گیرد؛ اما زمانی که سخنش را به سمت دنیا منعطف می‌کند، از واژه‌های فاقد بار معنایی مثبت استفاده می‌کند. درحالی‌که ارسطو و سقراط واژه‌های مثبت و منفی را در حضور پادشاه با هم به کار می‌برند. همزمان از عدل سخن می‌گویند و ستم را نقطه‌مقابل آن قرار می‌دهند. استفاده از واژه‌های منفی در برابر مثبت بار ایدئولوژی دارد و توجه آنها را به اعمال پادشاه معطوف می‌کند. خطاب سقراط نسبت به پادشاه مستقیم‌تر است و واژه‌هایی را که بار معنایی منفی دارد، مستقیم به پادشاه نسبت می‌دهد. ارسطو تنها از پادشاه درخواست می‌کند، اعمال منفی را انجام ندهد:

مخواه از کسی کین آبای او نظر بیش کن در محبابای او
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۳)

بین تا چه خون در جهان ریختی چه سرها به گردن در آویختی؟
(همان: ۱۶۳)

۲-۱-۲-۲- زبان رسمی و غیر رسمی

زمانی که موقعیت رسمی باشد، روابط اجتماعی نیز رسمی می‌شود و این امر در واژگان نیز نمود می‌یابد و مؤدب بودن سبب می‌شود که ملاحظه مشارکین برای حفظ وجهه و احترام به شأن و مقام یکدیگر حفظ شود (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۹-۱۸۰). درمقابل استفاده از واژگان غیررسمی به صمیمی بودن مشارکین و یا نقش قدرت نابرابر اشاره می‌کند. زبان کاربردی ارسطو رسمی است و برای فهم بهتر مطلب از تمثیل و کنایه بهره می‌گیرد. کاربرد زبان رسمی در پند و اندرز گیرایی آن را افزون می‌کند و جایگاه اندرزدهنده را نزد مخاطبان بالا می‌برد؛ اما گاه برای فهم بیشتر مخاطبان از ضرب‌المثل‌هایی بهره می‌برد که عامیانه است تا به این شیوه پذیرش سخن خود را بالا ببرد، زیرا فهم آن برای مخاطب ملموس‌تر می‌شود:

برانداز سنگی به بالا دلیر
مشو با زبون افکنان گاودل
دگرگون بود کار کاید به زیر
که مانی در اندوه چون خر به گل
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۴ و ۱۴۹)

شیوه سخن گفتن افلاطون هم رسمی است و مؤدبانه و محترمانه. افلاطون با پادشاه از جایگاه زیردست سخن می‌گوید. کلام سقراط نسبت به دو حکیم دیگر غیررسمی‌تر است. او خود را هم مرتبه پادشاه می‌بیند و از طریق خطاب رودررو با پادشاه سخن می‌گوید و به همین دلیل ابایی ندارد که در تمثیل‌هایش از کلماتی همچون خر و گاو استفاده کند:

خدایی است روی از خورش تافتن
چو آید قیامت ترازو به دست
که در گاو و خر شاید این یافتن
ز گاو به خر بایش برنشست
(همان: ۱۵۹)

این شیوه سخن گفتن سقراط نسبت به پادشاه بی‌پروایی او را نشان می‌دهد؛ اگرچه مستقیم پادشاه را گاو و خر خطاب نکرده است، اما به شیوه غیرمستقیم به پادشاه نشان می‌دهد که اگر پرخوری پیشه کند و شکم‌بنده باشد در قیامت گاو و خر است. این درحالی است که افلاطون و پس از آن ارسطو سعی می‌کنند برای رعایت جانب ادب از الفاظ رسمی‌تر در محضر پادشاه استفاده کنند.

۲-۱-۳- ارزش‌های بیانی

ارزش‌های بیانی به ارزشیابی مثبت یا منفی گویندگان زبان براساس ایدئولوژی تأکید می‌کند. در جامعه متناسب با نظام‌های ارزیابی ارزش‌گذاری‌های مثبت و منفی امور مختلف براساس ایدئولوژی حاکم تأکید می‌شود (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹، ۱۸۰-۱۸۲). اسکندر پادشاه مقتدر و خردمند/قبالنامه در این منظومه چهره متفاوتی دارد. برخلاف شرفنامه تنها پادشاه نیست بلکه پس از آنکه به مقام پیامبری می‌رسد، از سه حکیم خود درخواست خردنامه‌هایی دارد تا در مواقع لزوم از آنها بهره‌گیری و این سبب افزونی قدرت او در پادشاهی و مقام جدیدش یعنی پیامبری و معنویت گردد. براساس ایدئولوژی حاکم نزد هر سه حکیم ارزشیابی‌های مثبت و منفی آنها نسبت به اسکندر نیز متفاوت است. ارسطو اسکندر را پادشاه و پیامبر می‌داند و به‌همین دلیل خردنامه‌اش را به شیوه‌ای تنظیم می‌کند که توصیه به امور دنیوی و اخروی را همزمان دارا باشد. نصیحت‌های او به شیوه‌ای است که گاه مخاطب پادشاه فرض می‌شود و گاه انسانی که در جهت کسب معنویت و رستگاری اخروی است:

سر خصم چون گردد از فتنه پر
به چربی بیاور به تیزی ببر
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۵)

نهانی به خواهندگان چیز ده
که خشنودی ایزد از چیز به
(همان: ۱۴۷)

افلاطون نیز اسکندر را پادشاه و پیامبر می‌داند. توجه به مسئله پادشاه بودن و داشتن نژاد برتر پادشاه سبب می‌شود از نصیحت درباب امور دنیوی بکاهد و بر این نکته تأکید کند که او خود پادشاه است و از همه چیز آگاهی دارد. عمده تلاش افلاطون آن است که توجه پادشاه را به بی‌ثباتی دنیا و رها کردن آن سوق دهد و عاقبت کسانی را که به دنیا توجه می‌کنند، به او متذکر شود. در نظر سقراط اسکندر بیشتر چهره پادشاه دارد، به‌همین سبب نصیحت‌های او نیز به‌گونه‌ای است که از پادشاه عادل انجام دادن یا ندادن امور مثبت و منفی انتظار می‌رود:

به خون ریختن کمتر آور بسیج
دراندیش از کنده پای پیچ
(همان: ۱۶۲)

چو دادی و خوردی و ماندی به جای
جهان را تویی بهترین کدخدای
(همان: ۱۶۰)

۲-۲-۲- دستور

۲-۲-۱- ارزش‌های تجربی

۲-۲-۱-۱- نسبت‌دادن فاعل یا کنشگر به فعل دیگر

کنشگران جاندار هستند اما می‌توانند به صورت اسامی غیرجاندار و انتزاعی تحقق یابند. استفاده از کنشگران غیرجاندار و نسبت دادن فعل به آنها می‌تواند دلایل ایدئولوژیک داشته باشد (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۸۹-۱۹۰). از میان سه فیلسوف تنها ارسطو به نسبت دادن امور فاعل یا کنشگر به فعل دیگر توجه دارد. تأثیر آسمان بر سرنوشت انسان مسئله‌ای است که قدما همواره آن را مورد توجه قرار داده‌اند. ارسطو نیز براساس این باور از پادشاه می‌خواهد که سازش‌پذیر باشد و نسبت به آسمان و چرخ بدگمان نشود تا چرخ نیز سر دشمنی با او نداشته باشد:

بدان را بد آید ز چرخ کیبود
به نیکان همه نیکی آید فرود
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۳)

۲-۱-۲-۲- فرایند اسمی سازی

فرایند تبدیل به اسم است که سبب می شود هیچ نشانه‌ای از زمان‌بندی دیده نشود (نک. فرکلاف: ۱۳۷۹: ۱۹۰). در سخن ارسطو گاه به جای فعل از مصدر استفاده می شود که نمونه‌ای از کاربرد فرایند اسمی سازی است. استفاده از مصدر به جای فعل می تواند علل و عوامل مختلفی داشته باشد. یکی از آن کاربرد مصدر به جای فعل مجهول است:

دری را که بندش بود ناپدید ز دانا توان بازجستن کلید
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۲)

اینکه چه کسی کلید را از دانا بجوید مشخص نیست. استفاده از وجه مصدری سبب نامشخص بودن نوع فعل و همچنین فاعل یا کنشگر می شود. یکی دیگر از موارد کاربردی بیان حکم کلی بدون ذکر زمان است. زمانی که شاعر از زمان خاصی بهره می گیرد، درحقیقت قصد آن را دارد که مسئله را نسبت به آن زمان برای مخاطب خود تفهیم کند؛ درحالی که سخن گفتن با وجه مصدری و بدون فعل، زمان ندارد و حکم و پند اندرز می تواند متعلق به همه زمان‌ها باشد:

خزینه ز بهر زر آگندن است زر از بهر دشمن پراگندن است
به هر منزلی کآوری تاختن نشاید در او خوابگه ساختن
(همان: ۱۴۵، ۱۴۷)

استفاده از فرایند اسمی سازی در سخن افلاطون بیش از ارسطو است و یکی از دلایل آن پرهیز از استفاده از فعل امر و نهی و خطاب مستقیم نسبت به پادشاه است:

گمینگاه دزدان شد این مرحله نشاید در او رخت کردن یله
نباید غنودن چنان بی خبر که ناگاه سیلی درآید به سر
(همان: ۱۵۲، ۱۵۵)

استفاده از فرایند اسمی سازی به لحن نرم و ملایم و شیوه سخن گفتن غیرمستقیم افلاطون بیشتر کمک می کند. اسمی سازی در سخن سقراط دیده نمی شود. استفاده از فرایند اسمی سازی سبب می شود که قطعیت سخن گوینده و استفاده از جملات امر و نهی کمتر شود. در سخن سقراط کاربرد افعال به شیوه مستقیم و رودررو زیاد است و به جای بهره‌گیری از شیوه‌های غیرمستقیم برای بیان اغراض و اهدافش به شیوه مستقیم پادشاه را مخاطب قرار می دهد و آنچه را مدنظر دارد بازگو می کند.

۲-۱-۳- جملات مثبت و منفی

جملات به صورت مثبت یا منفی به کار می‌روند. براساس نظر فرکلایف نفی آشکارا ارزش تجربی دارد و روش اساسی است برای تشخیص آنچه در واقعیت وجود دارد با آنچه وجود واقعی ندارد (Vide. Fairclough, 1989: 155-156). استفاده نویسنده از جملات منفی به جای جملات مثبت می‌تواند به عنوان روشی غیرمستقیم برای ابراز مخالفت با جملات مثبت ارائه شود که کاربردهای ایدئولوژیک دارد (Ibid: 154-155). یکی از موارد کاربرد وجه منفی در سخن ارسطو آگاهی بخشیدن به مخاطب و جلب توجه اوست. زمانی که با وجه منفی مسئله‌ای را بیان می‌کند، همراه با تضاد معنایی، توجه مخاطب را جلب می‌کند:

چو سود درم بیش خواهی نه کم مزن رای با مردم بی‌درم
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۴)

تقابل بیش و کم سبب جلب توجه مخاطب می‌گردد. ارسطو با ذکر جملات منفی توجه پادشاه را نسبت به باوری که دارد تغییر می‌دهد:

صدف گرچه همسایه شد با نهنگ در و تاج دارد نه شمشیر جنگ
(همان: ۱۴۳)

ارسطو با تقابل دو جمله مثبت و منفی به پادشاه اثبات می‌کند که همنشینی با دشمن باید از راه مسالمت‌آمیز آن صورت گیرد. گاه با ذکر عبارت منفی ابتدای کلام به اعتدال و میانه‌روی اشاره می‌کند:

نه سیری چنان ده که گردند مست نه بگذارشان از خورش تنگدست
(همان: ۱۴۷)

در سخن افلاطون استفاده از جملات منفی برای جلب توجه مخاطب در انجام ندادن کاری است. او به جای استفاده از جملات منفی جمله مثبت را به همراه «نه» ابتدای جمله به کار می‌برد. استفاده از نه در آغاز کلام تأکید را برای اهمیت انجام ندادن کار بیشتر می‌کند:

نباید غنودن چنان بی‌خبر که ناگاه سیلی درآید به سر
نیاردم الآ پرسشش به جای که اقبال شه شاه را رهنمای
(همان: ۱۵۵، ۱۵۷)

سقراط جملات منفی را بیشتر به صورت فعل‌های منفی و نهی به کار می‌برد که برای بیان خواسته‌اش ابتدای مصراع بیان می‌شود و مطرح شدن فعل منفی ابتدای کلام سبب توجه مخاطب به اهمیت مطالب می‌شود:

نباید کزان سهو گستاخ کن
رود با تو گستاخی در سخن
نترسی که شمشیر گردن زنت
بگیرد به خون کسی گردنت
(همان: ۱۶۱، ۱۶۲)

شیوه کاربرد افعال منفی به جای استفاده از جمله مثبت به همراه نه، قطعیت و الزام بیشتری در منفی بودن ایجاد می کند و قدرت کلام گوینده را بالا می برد.

۲-۲-۲- ارزش های رابطه ای

در این سطح از نظریه فرکلاف سه وجه اصلی جمله بررسی می شود: خبری، پرسشی و امری. در این سه وجه فاعل جایگاه مشخص دارد به این معنا که در وجه خبری جایگاه فاعل، دهنده اطلاعات و جایگاه مخاطب، گیرنده اطلاعات است. در جملاتی که وجه امری دارند، بحث قدرت مطرح می شود و گوینده در جایگاه قدرت از مخاطب خود چیزی را می خواهد. فرکلاف تصریح می کند که این سه وجه می توانند به جای هم به کار روند. برای مثال گاه وجه پرسشی مطرح می شود و منظور وجه امری است (Fairclough, 1989: 125-126). وجه مورد استفاده در سخن ارسطو بیشتر امر و نهی است و زمانی که با پادشاه به شیوه رودررو سخن می گوید از آن بهره می برد، اما گاه از وجه خبری برای آگاهی بخشیدن به پادشاه بهره می برد:

که شاهها به دانش دل آباد دار
ز بی دانشان دور شو، یباد دار
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۲)

به گنجینه ای مفلسی راه ببرد
ببفتاد و از شادمانی بمرد
(همان: ۱۴۶)

سقراط نیز از وجه امر و نهی بهره می گیرد و خردنامه خود را به گونه ای تنظیم می کند که در هر بیت مطلبی را برای پادشاه بیان کند. گاه نیز از وجه خبری برای اطلاع رسانی استفاده می کند و در این مورد سخن او به گونه ای است که خطاب رودررو با پادشاه ندارد:

همیشه لب مرد بسپارخوار
در آروغ بد باشد از ناگوار
به کاری که غم را دهی بستگی
شتابندگی کن نه آهستگی
(همان: ۱۶۰، ۱۶۳)

استفاده از وجه خبری در سخن سقراط در مقایسه با امر و نهی کمتر است. شیوه سخن افلاطون نسبت به ارسطو نرم تر است و از وجه امری بهره نمی گیرد. او با وجه خبری با پادشاه سخن می گوید و راه درست را به این شیوه به پادشاه نشان می دهد:

نباید غنودن چنان بی خبر
که ناگاه سیلی در آید به سر

به آسانی آن کار گردد تمام ز سختی نباید کشیدن لگام
(همان: ۱۵۵، ۱۵۶)

۲-۲-۳- ارزش‌های بیانی

در این مبحث وجهیت بیانی و تفاوت آن با وجهیت رابطه‌ای بررسی می‌شود. «وجهیت رابطه‌ای با اقتدار گوینده یا نویسنده سروکار دارد و بسته به اینکه جهت اقتدار با کدام سو است از دو بعد برخوردار می‌شود: نخست در صورتی که مسئله اقتدار یکی از مشارکین در رابطه با دیگران مطرح باشد، از وجهیت رابطه‌ای سخن می‌گوییم، و دوم اگر مسئله اقتدار گوینده یا نویسنده در رابطه با احتمال صدق یا بازنمایی واقعیت مطرح باشد، با وجهیت بیانی سروکار داریم، یعنی وجهیت ارزیابی گوینده/ نویسنده از صدق یک موضوع (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹۳). ارسطو برای اندرز و نصیحت پادشاه از وجه رابطه‌ای بهره می‌گیرد. در افعالی چون باید و نباید اقتدار و قطعیت زیادی نهفته است. سخن در مورد جنگ، توجه به صاحبان بخت و اقبال، رسم بد نهادن به سبب اهمیت در سخن ارسطو همراه با باید و نباید است؛ به گونه‌ای که در نصیحت او اجبار و قطعیت نهفته است. در افعال شاید، نشاید و توانستن قطعیت کمتری وجود دارد و احتمال انجام کاری کم می‌شود. کمک گرفتن از انسان دانا، گذشتن از رسم و عادات کهن از مواردی است که با فعل توانستن، شاید و نشاید همراه می‌شود؛ به گونه‌ای که در انجام آن قطعیت چندانی نیست؛ اما انجام دادن آن مطابق خواسته ارسطو ارجحیت بیشتری دارد. گاه نیز با استفاده از هیچ و نبینم قطعیت سخن خود را بالا می‌برد:

چو آمرزش ایزدی بایست ز خوی قدیمی نشاید گذشت
نباید که رسم بدی بایست که نتوان به خوی دگر بازگشت
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۳، ۱۴۷)

قطعیت سخن در اندرزهای ارسطو کمتر است و از افعال باید و نباید کم بهره می‌گیرد. او به جای بهره بردن از فعل مفرد از فعل جمع استفاده می‌کند تا قطعیت و اجبار را کاهش دهد:

نباشیم از این‌گونه دنیاپرست که آریم خوانی به خونی به دست
عنان به که پیچیم از آن پیشتر که ایشان ز ما باز پیچند سر
(همان: ۱۵۳)

استفاده از وجه رابطه‌ای در سخن سقراط بسیار است. خطاب او با پادشاه در مواردی به شیوه‌ای است که خود را همپایه پادشاه می‌داند و مطالبی را بیان می‌کند که عقیده دارد پادشاه از آن بی‌خبر است. به همین دلیل کاربرد امر و نهی، هشدارهای متعدد و استفاده از باید و نباید در سخنش فراوان است:

پلنگ است در ره نهان گفتمت دلیری مکن هان و هان گفتمت
نباید کزان لهو گستاخ کن رود با تو گستاخی در سخن
(همان: ۱۵۸، ۱۵۹)

۳- تفسیر

تفسیر با مناسبات بین متن و تعامل مرتبط است و متن را به‌عنوان محصول فرایند تولید و یک منبع در روند تفسیر در نظر می‌گیرد (Fairclough, 1989: 26). روشی که در تفسیر یک متن مورد توجه قرار می‌گیرد توجه به دو بخش بافت متن و متن است. براساس یک متن تفسیرکننده از ظاهر کلام به ساختار و جانمایه متن دست می‌یابد. بافت متن نیز به دو قسم بافت موقعیتی و بافت بینامتنی تقسیم می‌شود.

۳-۱- بافت موقعیتی

سؤالاتی که در بافت موقعیتی مطرح می‌شود عبارت‌اند ماجرا چیست؟ چه کسانی درگیر ماجرا هستند؟ روابط میان آنها چیست؟ و نقش زبان در پیشبرد گفتمان به چه صورتی است؟ اسکندرنامه نظامی آخرین منظومه اوست که به دو بخش شرفنامه و اقبالنامه تقسیم می‌شود. سرودن این منظومه به دستور هیچ پادشاهی نیست؛ اما نظامی پس از اتمام کار شرفنامه را به اتابک اعظم نصره‌الدین ابوبکرالدین محمد جهان‌پهلوان از اتابکان آذربایجان و اقبالنامه را به عزالدین ابوالفتح مسعود ثانی از اتابکان موصل تقدیم می‌کند. چهره اسکندر در این منظومه نسبت به واقعیات تاریخی متفاوت است. در اقبالنامه چهره مقدس‌تری می‌یابد که با جهانگردی سعی در تبلیغ دین الهی دارد. اقبالنامه شرح جنگ‌های اسکندر نیست؛ بلکه خردنامه‌ای است که نظامی در ابیات آن به پند و اندرز می‌پردازد. اسکندر پادشاه مقتدر اقبالنامه از سه حکیم خود سقراط، افلاطون و ارسطو درخواست تنظیم خردنامه‌هایی می‌کند تا در مواقع لزوم آنها را به کار گیرد. نظامی به روابط استاد و شاگردی میان این سه فیلسوف و مقام و موقعیت آنها در این منظومه اشاره می‌کند. در این میان سقراط حکیمی است که بیش از دیگران از دربار فاصله

می‌گیرد و چندان به قدرت دربار و پادشاه وابسته نیست. زمانی که پادشاه از او درخواست کرد در دربار اقامت گزیند، پاسخ داد:

مرا گر به دست آرد ایزدپرست هم از درگه ایزد آیم به دست
(همان: ۹۹)

به همین سبب در خردنامه‌ای که تنظیم می‌کند نیز کنارگیری او از موقعیت دربار و بی‌توجهی به مقام، موقعیت و قدرت پادشاه جلب توجه می‌کند. جایگاهی که رابطان این گفتمان در تنظیم خردنامه دارند تک‌بعدی است. هریک در تنظیم خردنامه خود گوینده هستند و با پادشاه در موقعیت گفت‌وگو قرار نمی‌گیرند. براساس نهاد اجتماعی مطرح‌شده در جامعه فیلسوفان با اجازه پادشاه به خود این اختیار را می‌دهند که در مورد باید و نباید و راه و رسم پادشاهی سخن گویند؛ اما این اجازه را پادشاه خود برای تنظیم چنین خردنامه‌هایی به آنها داده است. جایگاه زبان نیز در ایجاد خردنامه کاملاً مشخص است. در این موقعیت زبان نوشتاری که بر خردنامه‌ها ثبت است، سبب کسب اطلاع می‌گردد. مجرای ارتباطی پادشاه و فیلسوفان گفتار رودررو نیست؛ بلکه نوشته‌ای است که تنظیم شده و به پادشاه سپرده شده است تا در مواقع لزوم از آن بهره گیرد. نکته قابل تأمل دیگر نقش فرهنگ یونان باستان در انتخاب نظامی برای سرودن اسکندرنامه است. پرسش اصلی این است که در زمان نظامی به فلسفه یونان تا چه اندازه‌ای توجه می‌شد؟ «ارتباط کامل ایران با یونان در قرن سیزدهم پیش از میلاد و پس از انقراض دولت قدیم «می‌سین» و ویران شدن شهر تاریخی تروا حاصل شد» (رادفر، ۱۳۸۷: ۹۰). در دوره هخامنشیان نخستین تماس ایران و یونان با فتح شهرهای متمدن یونان به دست هارپاگ سردار کوروش اتفاق افتاد. با این حال ارتباط چندان گسترده نبود. وقتی اسکندر شاهنشاهی هخامنشیان را نابود کرد، به یونانیان امکان داد اطلاعات صحیح در مورد ایران به دست آورند؛ اما با مرگ او روابط ایران و یونان متفاوت شد و چنانکه رسم اعقاب بی‌کفایت است جانشینان اسکندر به اندازه او نفوذ و تأثیر نداشتند. در دوره اشکانیان و ساسانیان مرزهای یونان گسترش یافت و امپراتوری روم ایجاد شد. روابط ایران و یونان به واسطه جنگ‌های متعدد ادامه یافت (نک. آبری، ۱۳۳۶: ۴۷۲-۴۸۲). در دوره ساسانیان بسیاری از آثار فکری یونان به مشرق منتقل شد، همچنین اندیشه‌های یونانی به زبان فارسی ترجمه گردید و این ترجمه‌ها بار علمی زبان فارسی را افزود (نک. محمدی، ۱۳۷۴: ۲۰۶). سرزمین ایران در دوران ساسانیان خریدار اندیشه‌های یونانی بود و با

ظهور اسلام و ورود اعراب به سرزمین ایران فرصتی برای مسلمانان فراهم شد تا با رویکرد نوین به میراث یونانیان بنگرند (کراوس و دیگران، ۱۳۹۱: ۹). ادبیات فارسی نیز از این تأثیرپذیری‌ها برکنار نماند و داستان‌های مهمی از یونان به آن راه یافت. یکی از آنها داستان اسکندر مقدونی است. حق تقدم منظوم ساختن داستان اسکندر با فردوسی است. او مطالب خود را از اسکندرنامه‌های عربی گرفته و قسمتی از آن را به نظم درآورده است. پس از او نظامی سعی کرد آنچه را فردوسی منظوم نکرده بود، به نظم آورد (نک. صفا، ۱۳۷۰: ۴۷۰). ابتکار نظامی در سرودن *اسکندرنامه* آن است که شخصیت اسکندر در مقایسه با اسکندرنامه‌های پیش از او متفاوت است؛ درحالی که فردوسی روایت‌کننده تاریخ گذشته و وفادار به منابع پیش از خود است. نظامی در مقدمه *شرفنامه* به این نکته اشاره می‌کند که پس از شب‌بیداری خوابی بر او چیره می‌گردد و این خواب و عالم رؤیای آن مقدمه سرودن *اسکندرنامه* است. (نک. نظامی، ۱۳۷۸: ۲۸). او خود به تفاوت اسکندرنامه‌اش با پیشینیان اشاره می‌کند و می‌گوید افسانه اسکندر به واسطه خردنامه او نیکو شده است و به این نکته اشاره می‌کند که گنجی به وجود آورده است که آن را از تقلید دیگران به دست نیاورده؛ بلکه با ریاضت و از بین بردن گرد کدورات جسمانی کسب کرده است (نک. نظامی، ۱۳۹۴: ۱۷ و ۲۰). انتخاب *اسکندرنامه* برای منظوم ساختن به سبب محبوبیتی بوده که این داستان در بین عموم یافته بود؛ اما نظامی با برگزیدن این داستان از طریق شیوه‌ای متفاوت به ممتاز کردن وجهه ادبی خود و شخصیت اسکندر کمک کرده است. درحقیقت با انتخاب یک چهره مشهور و منفی و تغییر آن به یک چهره مثبت و نسبت‌دادن اعمال پیامبرگونه به او توجه دیگران را جلب می‌کند و با چنین آشنایی‌زدایی و خلق دیگرگونه چهره اسکندر مطالب مهمی که خود با پیراستگی کسب کرده است، از زبان شخصیت محبوب و موردتوجه مخاطبان‌ش بازگو می‌کند.

۳-۲- بافت بینامتنی

در تفسیر بینامتنی تعلق متون به مجموعه خاص موردتوجه قرار می‌گیرد و براین اساس آنچه میان مشارکین گفتمان‌ها مشترک است، بررسی می‌شود. قدرت می‌تواند پیش‌فرض‌ها را مشخص کند. مشارکین گفتمان هریک می‌توانند پیش‌فرض‌های متفاوتی داشته باشند که تفسیرهای تقریباً مشترک و یا متفاوت ایجاد می‌کند و ممکن است تفسیر طرف قدرتمندتر

بر سایرین تحمیل شود. ویژگی‌های صوری متن نیز می‌توانند به پیش‌فرض‌ها اشاره کنند، از جمله استفاده از جملات پرسشی حاوی کلمات پرسشی، حرف تعریف معرفه، بندهای پیرو، نفی آشکارا و... که براساس ایدئولوژی‌های خاص مشارکین گفتمان به شیوه متفاوت تحلیل می‌شوند (نک. Fairclough, 1989: 152-154). سه فیلسوف برای تنظیم خردنامه‌های خود پیش‌فرض‌هایی در ذهن داشته‌اند. یکی از ویژگی‌های بارز ارسطو استفاده از حرف ربط «که» برای توضیح است که سبب اتصال جملات امری او به جملات توضیحی پس از آن می‌شود. او به برتری قدرت پادشاه واقف است و به این نکته توجه می‌کند که ممکن است سخنانش موردپذیرش قدرت برتر نباشد. به همین دلیل با حرف ربط «که» دلیل و توضیح اضافه‌ای بر گفته خود می‌افزاید که پذیرش آن بیشتر مورد توجه قرار گیرد:

مکن جز به نیکی گرایندگی که در نیکنامی است پایندگی
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۴۳)

افلاطون نیز مقام و موقعیت پادشاه را برتر از خود می‌داند و از نصیحت و جملات امری استفاده نمی‌کند. گفتارش با تمثیل، شیوه داستان‌گویی و لحن روایی همراه می‌شود. این شیوه لطیف و ملایم مناسب اندرز دادن نیست. پیش‌فرض افلاطون چنین است که از هر چه سخن گوید، پادشاه بر آن اطلاع دارد و تنها برای اطاعت از امر پادشاه خردنامه را تنظیم می‌کند:

نیاوردم الا پرسستش به جای که اقبال شه شاه را رهنمای
(همان: ۱۵۷)

استفاده از ویژگی نفی آشکارا که در بخش توصیف نیز به آن اشاره شد، با پیش‌فرض ذهنی سقراط همخوانی دارد. از نظر موقعیت سقراط خود را فروتر از پادشاه نمی‌بیند. در جملاتش با نفی آشکارا پادشاه را از انجام امور ناپسندیده برحذر می‌دارد و به او هشدار می‌دهد که این خردنامه تنظیم شده است تا او آن را به کار ببندد. مفهوم بینامتنیت به بهره‌وری متون نیز اشاره می‌کند. به اینکه چگونه متون می‌توانند متون قبلی را تغییر دهند و قراردادهای موجود (ژانرها، گفتمان‌ها) را بازسازی کنند تا متن جدید را ایجاد کنند (Fairclough, 1992: 102). یکی از متونی که پیش از نظامی داستان اسکندر را بیان کرده، شاهنامه فردوسی است. در شاهنامه نام فیلسوفان در کنار اسکندر ذکر نشده است. شرح لشکرکشی، تصرفات و جنگ‌های اسکندر بیش از توجه به اخلاقیات و پندو اندرز اهمیت دارد. فردوسی بر مبنای امانتداری به شرح داستان اسکندر پرداخته است. در کتاب او از سه فیلسوف بزرگ نشانی نیست؛ بلکه براساس روایات و واقعیات تنها ارسطو در کنار اسکندر

حضور دارد. زمانی که اسکندر بر تخت پادشاهی می‌نشیند، ارسطو او را اندرز و نصیحت می‌کند. آنچه از نظر ارسطو اهمیت دارد، توجه به بی‌اعتباری تاج و تخت، شنیدن پند دانیان و دیدن جزای نیک و بد است. او به این شیوه به صورت خلاصه نصایحش را بازگو می‌کند و پس از آن تا پایان زندگی اسکندر، نامی از ارسطو نیست:

خردمند و بیدار و گسترده کام	حکیمی که بد ارسطاطیس نام
همی‌کن نگاه اندرین کار نام	بدو گفت کای مهتر شادکام
نخواهد همی با کسی آرمید ...	که تخت کیی چون تو بسیار دید
به بیچارگی دل بدو داده‌ایم	ز خاکیم و هم خاک را زاده‌ایم

(فردوسی، ۱۳۷۵: ۵۳۱-۵۳۲)

شیوه خطاب و سخن ارسطو نرم و آرام است و با شتاب آنچه را مدنظرش است بازگو می‌کند. پس از آن به هیچ فیلسوفی اشاره نمی‌شود. در زمان مرگ اسکندر زمانی که تابوت او روان است، فیلسوفان گرداگرد او جمع می‌شوند و برخی از آنها به نکوهش رفتار اسکندر در زمان حیاتش می‌پردازند. در این اشعار گفته حکیمان اهمیت دارد نه اسامی آنها؛ به همین دلیل فردوسی به جز ارسطو نامی از حکیمان نمی‌برد:

جهانی برو دیدگان پر ز خون [...]	حکیم ارسطاطیس پیش اندرون
یکی گفت کای پیل رویینه‌تن	حکیمان رومی شدند انجمن
کجات آن همه حزم و رای و نشست؟ [...]	ز پایت که افکند؟ جانت که خست؟
چرا سودی ای شاه با مرگ دست؟	دگر گفت کز دست تو کس نرست
چه یباد آیدت پاسخ رهنمون	دگر گفت پرسنده پرسد کنون
به سختی به گنج اندر آویختی؟	که خون بزرگان چرا ریختی

(همان: ۱۲۶، ۱۲۵)

حکیمان اسکندر را با ویژگی‌های مثبت و منفی ارزیابی می‌کنند. عدم حضور این حکیمان در زمان حیات اسکندر نشانه بی‌اهمیت بودن آنها نزد اسکندر است. برای فاتح رومی کشورگشایی و جنگ‌هایی که به او قدرت می‌بخشیده اهمیت بیشتری داشته است. در منظومه نظامی حضور مکرر فیلسوفان در دربار اسکندر و بحث‌های فلسفی آنها نشان‌دهنده خرد والای پادشاه است. نظامی با ذکر نام جداگانه برای هر یک از فیلسوفان دربار اسکندر برای آنها شخصیت جداگانه خلق کرده که اهمیت آنها را بالا می‌برد. نظامی پس از مرگ اسکندر از مرگ حکیمان دیگر نیز سخن می‌گوید تا بی‌اعتباری دنیا را بازگو کند. تفاوت این

توصیف با آنچه فردوسی بیان کرده نشان‌دهنده آن است که اسکندر در روایت فردوسی پس از مرگ مورد عبرت دیگران قرار می‌گیرد. فیلسوفانی که پس از مرگ او اطراف تابوتش گرد می‌آیند هر یک نظاره‌کننده این بی‌اعتباری هستند و پس از اسکندر زبان به نصیحت می‌کشایند؛ اما رتبه و مقام اسکندر و حکیماناش در روایت نظامی برابر است و پس از مرگ او فیلسوفان نیز می‌میرند.

مبحث مهم دیگر در بخش دوم تفسیر متن کنش گفتاری است. تولیدکننده متن از کنش گفتاری برای انجام یک گفته چون قول، تهدید، هشدار، طرح یک سؤال، دستور و غیره بهره می‌گیرد. بیان کنش‌های گفتاری متناسب با موقعیت معنای متفاوتی دارد و تا حدود زیادی وابسته به روابط قدرت است. گفتمان‌ها از نظر بیان مستقیم یک کنش گفتاری یا بیان غیرمستقیم آنها متفاوت‌اند و به میزان گسترده‌ای با روابط اجتماعی پیوند خورده‌اند (Vide. Fairclough, 1989: 155-156). اگر مخاطب نسبت به درخواست‌کننده کنش گفتاری قدرتمندتر باشد، از روش غیرمستقیم استفاده می‌کند تا از شدت اجبار سخنانش بکاهد. اما اگر درخواست‌کننده کنش قدرتمندتر باشد، از روش مستقیم بهره می‌گیرد. شیوه‌ای که سه فیلسوف برای تنظیم خردنامه دارند با تأکید بر موقعیت است، زیرا پادشاه خردنامه‌هایی را درخواست کرده بود که در موقعیت‌های متعدد راهنمای او باشد. پس هریک از خطابه‌های این سه فیلسوف در موقعیت متناسب خود می‌توانند درخواست کنشی را داشته باشد. توجه به مسئله قدرت سبب می‌شود ارسطو از کنش گفتاری به‌گونه‌ای استفاده کند که از دستور مستقیم بپرهیزد؛ اما در مواقعی که لازم بوده است از آن بهره گیرد. افلاطون بیش از ارسطو به نقش موقعیت و قدرت پادشاه نظر دارد و به‌جای استفاده از جملات امری مستقیم پرسش در معنای امر را برمی‌گزیند

چرا از پی یک شکم‌وار نان گراینده باید به هر سو عنان؟
(نظامی، ۱۳۹۴: ۱۵۴)

سقراط بیش از حکیمان دیگر از روش مستقیم در کنش گفتاری بهره می‌گیرد. استفاده از جملات دستوری، پرسش انکاری، پرسش در معنای توییخ، تهدید و هشدار در سخنانش فراوان است:

نترسی که شمشیر گردن زنت بگیرد به خون کسی گردنت؟
(همان: ۱۶۲)

۴- تبیین

هیچ متنی را نمی‌توان یافت که از فرهنگ و اجتماع خود تأثیر نپذیرفته باشد. تبیین بخشی از یک فرایند اجتماعی است که گفتمان را به‌عنوان یک کنش اجتماعی وصف می‌کند و نشان می‌دهد گفتمان‌ها می‌توانند بر ساختارهای اجتماعی تأثیراتی بگذارند که سبب حفظ و تغییر در ساختارها می‌شود (نک. فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۴۵). براساس روابط اجتماعی پادشاه بالاترین مقام و قدرت را داراست. حکیمان دربار او هریک به تناسب اطلاع و آگاهی از موقعیت والای پادشاه که بالاترین میزان قدرت را دارد، با او سخن می‌گویند. رفتار افلاطون و پس از آن ارسطو در خدمت روابط قدرت یعنی پادشاه است و سعی می‌کنند با توجه به این نکته که موقعیت پادشاه از آنها فراتر است خردنامه خود را تنظیم کنند و کاملاً متناسب و در جهت تأیید روابط قدرت جامعه سخن می‌گویند. خردنامه سقراط در جهت دگرگون کردن روابط قدرت تنظیم می‌شود. او به موقعیت والای پادشاه بی‌توجه است. سنت‌های اجتماعی را زیر پا می‌گذارد، از رفتن به دربار امتناع می‌کند و در تنظیم خردنامه خود نیز بی‌توجه به قدرت پادشاه سخن می‌گوید. استفاده از جملات غیررسمی و بیان امری او ویژگی ایدئولوژیک دارد؛ به این منظور که با نیامدن به دربار و قرار نگرفتن در سلک حکیمان دربار و پس از آن تنظیم خردنامه‌ای آمرانه به پادشاه گوشزد می‌کند موقعیت و قدرت او بی‌اهمیت است و آنچه اهمیت دارد، راست‌کرداری و نحوه زندگی صحیح است. این خردنامه نیز به عنوان سند مکتوب در خزانه پادشاه نگهداری می‌شود و تا زمانی که قدرت پادشاه پابرجاست بی‌توجهی ارسطو به نهاد اجتماعی و روابط قدرت نیز تأیید می‌گردد. نکته مهم دیگر توجه به شیوه صحیح زندگی فردی و اجتماعی است. خردنامه‌هایی که سه حکیم برای اسکندر تنظیم می‌کنند راه و رسم زندگی درست را به پادشاه می‌آموزند. نظامی با ترسیم چهره‌های متفاوت از سه حکیم، مطالب مهم را از زبان آنها بازگو می‌کند. ارسطو، افلاطون و سقراط نصایحی را برای پادشاه بازگو می‌کنند. این نصایح گاه فردی و گاه اجتماعی است. در این میان نصایح فردی که با شخص اسکندر مرتبط می‌شوند نیز با اجتماع پیوند می‌یابند. هرگاه پادشاه خود را اصلاح کند (مطابق الناس علی دین ملوکهم)، ارتباطات اجتماعی و نحوه برخورد با دیگران نیز اصلاح می‌شود. به‌طورکل می‌توان زمینه فردی و اجتماعی نصایح این سه حکیم را بدین‌گونه بیان کرد:

خردنامه ارسطو

اجتماعی	فردی
۱- ایمن نبودن از چشم‌زخم	۱- پرستش و شکرگزاری خداوند
۲- نداشتن کینه و حسادت	۲- تشویق به فراگیری دانش
۳- بنا نکردن رسم بد	۳- تعادل میان سیری و گرسنگی
۴- دادن ارزش و پایگاه واقعی به افراد	۴- پرهیز از خوردن هر خوردنی
۵- هم‌نشینی با انسان‌های ثروتمند	۵- نخوردن شراب در هر مکان
۶- درشتی با انسان سخت‌رو	۶- تسلیم بودن در برابر قضا و قدر
۷- مدارا با دشمن	
۸- مشغول کردن دو دشمن و سود بردن	
۹- بخشش مال	
۱۰- وفاداری	
۱۱- عدالت داشتن	
۱۲- ستم نکردن	
۱۳- تمسخر نکردن دیگران	

خردنامه افلاطون

اجتماعی	فردی
۱- تشویق به حضور افراد دانا در کنار پادشاه	۱- تشویق به دانش‌افزایی
۲- بخشش	۲- تعادل داشتن در خوردن و مسائل جنسی
	۳- دل‌نبستن به دنیا
	۴- آسودگی و فراغت
	۵- مشخص بودن رزق و روزی
	۶- پرهیز از زراندوزی
	۷- غافل نبودن
	۸- داشتن صبر و شکیبایی

خردنامه سقراط

اجتماعی	فردی
۱-هم‌نشینی با افراد شایسته	۱-کم‌خوردن
۲-هم‌نشینی با انسان‌های شاد	۲- تعادل داشتن در خوردن
۳-بخشش و نداشتن حرص	۳- داشتن حرفه و کار
۴-فضیلت خاموشی	۴- متکی بودن به خود در کارها
۵-نریختن خون دیگران	۵- داشتن صبر و شکیبایی
۶-بخشودن گناه دیگران	۶- داشتن امید
۷-دلیر نکردن رعیت بر خود	۷- نگذرانیدن عمر با افسوس
۸- رازداری	۸- داشتن صبر و شکیبایی

از میان سه فیلسوف افلاطون نصایح فردی را ارجحیت می‌نهد تا به این شیوه پادشاه را نسبت به زندگی فردی خود آگاهی بخشد. کلام نرم او در برگزیدن نصایح فردی بی‌تأثیر نیست. در خردنامه‌اش آنچه بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد شاه است؛ به همین دلیل نصایح فردی برای او بیش از نصایح اجتماعی ارجحیت دارد و به این وسیله توجه پادشاه را به زندگی فردی‌اش معطوف می‌کند. ارسطو و پس از او سقراط نصایح اجتماعی را بیشتر مورد توجه قرار می‌دهند. سقراط در این میان سعی می‌کند تعادل را برقرار کند و نصایحی که بیان می‌کند هم جنبه فردی و هم اجتماعی دارد. بخشودن گناه دیگران، نریختن خون مردم، بخشش و نداشتن حرص از جمله مسائلی است که بیش از آنکه برای پادشاه سودمند باشد، برای عموم سودمند است و برخی نصایح چون رازداری، فضیلت خاموشی برای پادشاه و اطرافیان و عموم سودمند است. ارسطو به مسائل اجتماعی بیش از دو فیلسوف دیگر توجه می‌کند. در مقابل نصایح فردی چون پرستش خدا، دانش‌اندوزی، تعادل در خوردن که برای شخص پادشاه اهمیت دارد، بیشتر مسائل اجتماعی چون نداشتن کینه و حسادت، بنا نکردن رسم بد، بخشش، عدالت و ستم‌نکردن و... را مورد توجه قرار می‌دهد. چنین مسائلی نشان‌دهنده آن است که ارسطو بیش از صلاح‌دید فردی پادشاه مسائل اجتماعی را برجسته می‌کند و سعی دارد در تنظیم خردنامه به مردم توجه داشته باشد. این در حالی است که تأکید افلاطون بیشتر بر شخص پادشاه و تأکید سقراط به شیوه میانه و هردو مسائل فردی و اجتماعی است. سقراط که از دیگر فیلسوفان کهنسال‌تر است معقول‌تر عمل می‌کند؛ زیرا

می‌داند بهبود روابط فردی و اجتماعی به هم وابسته هستند؛ به عبارت دیگر تا پادشاه به اصلاح خود نپردازد قادر به اصلاح اجتماع و مسائل اجتماعی نیست و تعادل نگهداشتن در هر دو زمینه پادشاه را بهتر به نتیجه می‌رساند.

۵- نتیجه‌گیری

شیوه خاص نظامی در پروراندن شخصیت‌های داستان سبب تفاوت بارز در گفتمان و رفتار آنها می‌شود. به همین دلیل زمانی که از خردنامه سه فیلسوف بزرگ در زمان اسکندر سخن به میان می‌آید، تفاوت بارزی در نحوه تنظیم آنها دیده می‌شود. توجه ارسطو و سقراط در نحوه خطاب مستقیم با پادشاه و استفاده از وجه امر و نهی است. این در حالی است که افلاطون از وجه خبری و شیوه غیرمستقیم بهره می‌برد. گفتار ارسطو و افلاطون نسبت به پادشاه رسمی است و سقراط در خردنامه خود بیشتر به شیوه غیررسمی سخن می‌گوید و توجهی به جایگاه پادشاه ندارد به همین دلیل از الفاظ گاو و خر استفاده می‌کند. تفاوت دیدگاه سه حکیم در مورد اسکندر سبب تفاوت نصیحت‌های آنهاست. افلاطون و ارسطو اسکندر را پادشاه و پیامبر می‌دانند و محتوای اندرزشان نیز به تناسب این دیدگاه و ایدئولوژی تنظیم می‌شود. سقراط اسکندر را پادشاه می‌داند و بر این اساس او را نصیحت می‌کند. جایگاه حکیمان به عنوان رابطان گفتمان تک‌بعدی است و مجرای ارتباطی آنها زبان نوشتاری و خردنامه‌هایی است که برای پادشاه تنظیم می‌شود. درباره تفاوت حضور حکیمان در داستان اسکندر در اشعار فردوسی و نظامی می‌توان گفت خلاقیت نظامی سبب حضور حکیمان با ذکر اسامی خاص آنها در داستان است؛ زیرا سعی در تغییر چهره اسکندر دارد و به همین سبب این نکته را برجسته می‌کند که پادشاه را خردمند و خردپرور جلوه دهد. در حالی که فردوسی به اصل داستان وفادار بوده است و در داستان او حکیمان نقش چندانی ندارند. تفاوت بهره‌گیری از کنش‌های گفتاری نیز متناسب با موقعیت است. ارسطو از دستور مستقیم بهره می‌گیرد. افلاطون پرسش در معنای امر را مناسب می‌داند و سقراط از تحذیر، هشدار و امر مستقیم بهره می‌گیرد. در خردنامه‌ای که این سه فیلسوف تنظیم کرده‌اند، خردنامه سقراط در جهت دگرگون کردن روابط قدرت است. همچنین می‌توان به اهمیت مسائل فردی و اجتماعی می‌توان اشاره کرد. افلاطون به سبب آنکه قصد داشته خردنامه‌اش خوشایند پادشاه باشد، با لحن ملایم سخن می‌گوید و بیشتر مسائل فردی را برای پادشاه برجسته می‌کند. ارسطو بیش از توجه به مسائل فردی به مسائل اجتماعی می‌پردازد و

سقراط شیوه میانه را برمی‌گزیند و هردو بعد فردی و اجتماعی را مؤکد می‌کند؛ زیرا بر این مسئله واقف است که تغییر در مسائل اجتماعی مشروط به تغییرات فردی است و این نکته‌ای است که دو حکیم دیگر از آن غافل مانده‌اند.

منابع

- آربری، آرتور جان. (۱۳۳۶). *میراث ایران*، ترجمه احمد بیرشک و دیگران. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- افضلی، علی. (۱۳۹۲). «آموزه‌های اخلاقی تعلیمی خردنامه‌های فیلسوفان یونان در *اقبالنامه* نظامی». *فصلنامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادبیات فارسی*، (۱۶)، ۵۷-۸۰.
- ایرانی، محمد؛ سالمیان، غلامرضا و منصور، زهرا. (۱۳۹۸). «تحلیل واژگان مرتبط با اجتماعیات در خمسه نظامی با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف». *متن پژوهی ادبی*، دوره ۲۳ (۸)، ۳۳-۶۰. [10.22054/LTR.2018.19825.1789](https://doi.org/10.22054/LTR.2018.19825.1789)
- ایران‌زاده، نعمت‌الله و منیعی، سجاد. (۱۴۰۱). «بازخوانی مؤلفه‌های گفتمان مدحی نظامی گنجوی در *دیباچه/اقبالنامه* بر بنیاد نظریه فرکلاف». *مجله کارنامه متون ادبی*، (۱۶)، ۱-۲۲. [10.22126/ltip.2022.2443](https://doi.org/10.22126/ltip.2022.2443)
- پلوتارخ. (۱۳۸۰). *ایرانیان و یونانیان*، ترجمه و انتخاب احمد کسروی. تهران: جامی.
- پل کراوس و دیگران. (۱۳۹۱). *فرهنگ ایرانی و اندیشه یونانی*، ترجمه سیدمهدی حسینی، تهران: علم.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). «پژوهشی تطبیقی در وجوه مشترک فرهنگ و ادبیات فارسی و یونانی». *ادبیات تطبیقی*، (۵)، ۸۷-۱۰۳.
- سلیمان‌حشمت، رضا. (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی میان حکمت ایران باستان و فلسفه یونان». *تاریخ فلسفه*، سال دوم (۴)، ۱۱-۲۴.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۰). «ملاحظات درباره داستان اسکندر مقدونی و اسکندرنامه‌های فردوسی». *مجله ایران‌شناسی*، سال سوم (۱۱)، ۴۶۹-۴۸۱.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۵). *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق. دفتر پنجم. کالیفرنیا و نیویورک: انتشارات فردا به همکاری بنیاد میراث ایران.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). *تحلیل انتقادی گفتمان*، ترجمه فاطمه شایسته‌پیران و دیگران. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محمدی، محمد. (۱۳۷۴). *فرهنگ ایرانی پیش از اسلام*، تهران: توس.

نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۴). *اقبالنامه*، به تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.

نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۷۸). *شرفنامه*، به تصحیح حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.

Fairclough, N. (1989). *language and power*, New York: Longman.

Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*, Polity press. Cambridge. Uk.

Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse*, New York: Routledge.

oxford American Dictionary, (2011). oxford: University Press.

روش استناد به این مقاله:

امینی شلمزاری، زهرا؛ محمدرضا نصر اصفهانی و سیده مریم روضائیان. (۱۴۰۲). «مقایسه گفتمان ارسطو، افلاطون و سقراط در اقبالنامه براساس رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف». *نقد و نظریه ادبی*، ۱۶(۲): ۲۷-۵۳.

DOI: 10.22124/naqd.2024.25521.2506

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

